

RECENZIJOS

V. Merkys. **Nelegalioji lietuvių spauda kapitalizmo laikotarpiu (iki 1904 m.). Politinės jos susikūrimo aplinkybės.** — Vilnius: Mokslas, 1978.— 275 p.

Monografija apie nelegaliosios spaudos susikūrimo bei egzistavimo politines aplinkybes padeda giliau atskleisti to meto politinės padėties, nacionalinio išsivadavimo judėjimo, revoliucinės proletarinės liberalinės bei klerikalinės buržuazinių srovių genezę bei raidą.

Rašydamas knygą, autorius užsibrėžė išaiškinti lietuvių spaudos draudimo priežastis, uždavinius bei pasekmes; kaip šį draudimą vertino liberaliniai ir revoliuciniai rusų tautos sluoksniai, nepatenkinti carizmu; legaliąsias priemones spaudos draudimui įveikti; spaudos draudimo žlugimą.

Metodologinio tyrinėjimo pagrindą sudaro marksizmo-leninizmo klasikų veikalai, pirmiausia V. Lenino darbai apie carizmą ir jo klasinę prigimtį, apie nacionalinio judėjimo vietą visame išsivadavimo judėjime, jo marksistinės partijos nacionalinę programą, nelegaliosios spaudos vaidmenį revoliucinėje kovoje.

Monografija susideda iš įvado, trijų skyrių, išvadų, panaudotų archyvų ir bibliotekų rankraštytųjų fondų sąrašo, pavardžių rodyklės.

Įvade autorius duoda buržuazinių autorių bei publicistų, kurie rašė apie spaudos draudimą, darbų istoriografijos apžvalgą. Kartu autorius įvertino ir nustatė jų vietą tyrinėjamo objekto atžvilgiu. Greta istorikų, rašiusių carizmo ir buržuazinio valdymo Lietuvoje metais, autorius kritiškai įvertino bur-

žuazinių autorių kūrinys, pasirodžiusius po II pasaulinio karo emigracijoje. Šie autoriai dažnai savo leidinius panaudodavo antitarybiniais tikslams. Nagrinėdamas tarybinių istorikų darbus, autorius parodė, ką naujo įnešė J. Žiugžda, A. Tyla, R. Vėbra, L. Mulevičius šiuo klausimu. Knygoje plačiai apžvelgiami visi panaudoti šaltiniai, kurie suskirstyti į atskiras grupes. Autorius įvertina kiekvieną grupę.

Autorius parodė, kad po baudžiavos panaikinimo, kapitalizmo įsigalėjimo laikotarpiu formavosi nacionalinė inteligentija, plėtojosi demokratinė lietuvių kultūra. Šiam pereinanajam laikotarpiui buvo būdingas švietimo plėtimas, valstiečių veržimasis į mokslą, augo valstiečių ir kitų gyventojų sluoksnių raštingumas. Raštingumo didėjimas pareikalavo ir spaudos augimo, vyko jos vidinis atsinaujinimas. Lietuvių spaudos, literatūros augimas rodė lietuvių nacijos formavimąsi. Tačiau lietuvių tauta, kaip ir kitos Rusijos pakraščiuose gyvenusios tautos, kentė nuo caro patvaldytės didžiaavalstybinio šovinizmo politikos. Ši priespauda ypač sustiprėjo, nuslopinus 1863 m. sukilimą.

Vietiniams gyventojams buvo apribotos socialinės, ekonominės, politinės, kultūrinės teisės. Viena iš carizmo priemonių prieš lietuvių kultūros vystymąsi buvo nacionalinių kalbų teisių ignoravimas mokykloje, lotyniškojo lietuvių raidyno uždraudimas.

Tyrinédamas klausimą dėl lotyniškojo lietuvių raidyno pakeitimo rusiškuoju (kirilica), V. Merkys nurodo, kad raidyno keitimo idėja buvo iškelta ne tik kai kurių caro valdinių, tarnavusių Vilniaus generalgubernatoriaus valdyboje, bet ir vieno kito lietuvių inteligento (A. Ugianskis, J. Juška), kurie, besirūpindami savo raidyno tobulinimu, laikinai nesusiėmė carizmo užmačiose. Caro valdinių V. Kulino, G. Kornilovo sumanymai, kilę iš vietos administracijos poreikių (dauguma rusų mokytojų Lietuvoje nemokėjo lietuvių kalbos), virto Vilniaus generalgubernatoriaus M. Muravjovo vykdytos lietuvių nacionalinio engimo politikos įrankiu. Šia politika buvo stengiamasi asimiliuoti lietuvių tautą, antra vertus, kovoti prieš lietuvių polonizaciją.

Remdamasis gausia archyvine medžiaga, autorius parodo, kad spaudos draudimą Lietuvoje caro valdžios pareigūnai vykdė laipsniškai. Draudimas iš pradžių liėtė tik elementorių bei vadovėlių leidimą visoje anuomet M. Muravjovui pavaldžioje Vilniaus gubernijoje ir laikinai jam prijungtose lietuviškosios Augustavo gubernijos apskrityse. Galutinai lietuvių spaudos draudimą įformino Vilniaus generalgubernatorius K. Kaufmanas. Kiek vėliau buvo uždrausta lietuviškuoju raidynu spausdinti kalendorius ir kitus pasaulietinio turinio leidinius.

Tradicinio lietuviškojo raidyno pakeitimas kirilica sukėlė lietuvių inteligentijos ir katalikų dvasininkijos nepasitenkinimą. Lietuviškosios spaudos draudimui priešinosi ir Vilniaus spaustuvės savininkas V. Zavadskis, kuris kad ir pritarė nacionalinio išsivadavimo judėjimui, bet antra vertus, bijojo didelių nuostolių. Jo pastangų dėka buvo leista parduoti dalį religinio bei mokslinio turinio knygu.

V. Merkys pažymi, kad caro administracijos leidimas parduoti tūkstan-

čius užsilikusį knygynuose lietuviškų knygų paskatino slapta leisti kontrafakcines knygas ir paraližavo lietuvių spaudos draudimo politiką. Gyventojams, legaliai gaunantiems rinkoje lietuviškų knygų (kartu ir kontrafakcinių), buvo lengviau boikotuoti valdinių lietuviškų leidinius ir tuo pačiu spaudos draudimą.

Valdiniai leidiniai, spausdinti kirilica, neturėjo pasisekimo. Knygynuose, mokyklų sandėliuose susikaupė tūkstantčiai religinių knygų ir vadovėlių, kurių moksleiviai nenorėjo imti net dovanai. Autorius teisingai pabrėžia, kad „liaudies masė boikotavo visus tuos leidinius, kurie turėjo tarnauti caro nacionalinio engimo politikai. Valdiniai leidiniai dėl to nepasiekė savo tikslo ir neturėjo jokios kultūrinės reikšmės“ (p. 130).

Autorius išnagrinėjo rusų mokslininkų, lietuvių inteligentų, katalikų dvasininkijos ir valstiečių mėginimus legalizuoti lietuvių spaudą tradiciniu raidynu. Jis didžiai vertina rusų mokslininkų, kurie „net sunkiausiu metu — carizmo patvaldytės sąlygomis — daug nusipelnė lietuvių kultūros raidai“ (p. 130), pastangas legaliai leisti lietuviškąją spaudą. Mokslų Akademijos nariai savo lietuviškais leidiniais, patekusiais į pačią Lietuvą, prisidėjo prie krašto švietimo, prie nacionalinės inteligentijos paruošimo. Tai buvo gana tvirta atrama, į kurią galėjo remtis lietuviai, rūpindamiesi spaudos legalizavimu.

Knygoje parodyta skirtingų Rusijos visuomenės klasių ir sluoksnių pažiūra į spaudos draudimą Lietuvoje, išnagrinėta įvairių srovių Rusijos periodinė spauda. Daugeliu atvejų Rusijos periodikoje buvo kritikuojamos valdžios kovos priemonės prieš lietuviškąją spaudą.

Tyrinédamas lietuvių liberalinės inteligentijos poziciją, autorius nurodo, kad ji siekė įtikinti, prisitaikyti prie

carizmas, įrodinėdama, kad spaudos atgavimas sudarys caro valdžiai lietuvių nacijoje platesnę atramą.

Rusiškų kritikos straipsnių atgarsiai atsispindėjo ir lietuvių nelegaliojoje spaudoje. Daug dėmesio tam klausimui skyrė „Varpas“, „Ūkininkas“, Amerikos lietuvių laikraščiai. Monografijoje parodyta rusų revoliucionierių pažiūra į spaudos draudimą, tai buvo vienas iš opiausių socialinių politinių klausimų Lietuvoje. Apie lietuvių spaudos draudimą, tautinį persekiojimą rašė lenininė „Iskra“.

Daug vietos knygoje skiriama bandymams legalizuoti lietuvišką knygą tradiciniu raidynu pačioje Lietuvoje. Tokius bandymus darė M. Valančius, L. Ivinskis, spaustuvės savininkas V. Zavadskis. Vėliau aktyviai prisidėjo Peterburgo bei Maskvos universitetų auklėtiniai lietuviai P. Vileišis, J. Basanavičius, J. Šliupas ir kt. Greta mėginimų gauti leidimą spausdinti lietuvių literatūros kūrinius lotynišku raidynu, buvo bandoma sukurti legalią periodinę spaudą. Tokie sumanymai ir siekimai kilo ne tik Lietuvoje, bet ir Liepojoje, Rygoje, Peterburge, Maskvoje ir kitur. Leisti lietuvių spaudą tradiciniu raidynu įvairiausiais būdais buvo mėginama iki pat spaudos draudimo panaikinimo.

Autorius smulkiai išnagrinėjo įvairių asmenų prašymus leisti knygas ir kitus leidinius, atskleidė jų politines pažiūras. Jis pažymi, kad pasaulietinė inteligentija savo prašymais siekė legalizuoti lietuvių spaudą, tačiau prašytojų pažiūros buvo gana skirtingos—nuo anticarinio nusistatymo ligi aiškaus noro bendradarbiauti su caro valdžia. Šis pažiūrų įvairumas aiškinamas marga besiformuojančios lietuvių liberalų stovyklos sudėtimi. Visus asmenis dalyvauti prašymų kampanijoje skatino tai, kad „spaudos draudimas varžė ne tik kariausiujų, bet ir dešiniausiujų liberalų visuomeninę veiklą“ (p. 211).

Į kovą dėl spaudos draudimo panaikinimo įsitraukė ir valstiečiai, kurie rašė įvairioms caro valdžios, religinių bendruomenių įstaigoms bei pareigūnams kolektyvinius prašymus. V. Merkio apskaičiavimu buvo paduota 93 kolektyviniai valstiečių prašymai.

Viena iš legaliosios kovos dėl lietuvių spaudos įteisinimo formų buvo pasinaudojimas teismo įstaigomis ir pačios caro Rusijos įstatymais. Autorius smulkiai nagrinėja A. Macijausko ir P. Višinsko bylas, kuriose jie įrodė, kad įstatymo, draudžiančio lietuvių spaudą tradiciniu raidynu, nėra. Abi bylos senate buvo laimėtos.

V. Merkys teisingai pažymėjo, kad spaudos draudimas smarkiai pakenkė lietuvių švietimui bei kultūrai, tačiau net trumpam laikui neįstengė nutraukti knygų leidimo. Vaclovo Biržiškos bibliografinių tyrinėjimų nepilnais duomenimis 1865—1904 metais iš viso išėjo 3281 knyga (tuo tarpu caro administracija Lietuvoje iš viso išleido kirilica tikait 58 knygas). Beveik visos nelegalios lietuviškos knygos buvo spausdinamos Mažonoje Lietuvoje ir Jungtinėse Amerikos Valstijose. Ši spauda turėjo kompensuoti seniau Vilniuje, Kaune ir kituose Rusijos imperijos miestuose spausdintus, o dabar uždraustus leidinius. Augant spaudai, keitėsi jos struktūra. Pirmaisiais dviem dešimtmečiais vyravo religinė literatūra. Nuo 9-to dešimtmečio pagausėjo mokslo populiarinimo ir politinės literatūros.

Prieš lietuvių spaudos draudimą aktyviai kovojo knygnešiai. Vietos valdžia griežtai persekiojo knygnešius. Autorias apskaičiavimu tuo laikotarpiu baustų asmenų skaičius siekė 2000 žmonių. 1890—1896 m. Vilniaus ir Kauno gubernijos knygnešiams buvo iškeltos 599 bylos (p. 262). Nuo 1896 m. labai svarbus pažangiosios spaudos lietuvių kalba platinimo organizatorius buvo Lietuvos socialdemokratų partija ir kai

kurie jos nariai, ypač revoliuciniai socialdemokratai, siekė kuo stipresnių ryšių su darbininkų masėmis, su kaimo varguomene. Skleidžiant marksizmo-leninizmo idėjas, labai svarbus buvo lenininės „Iskros“ ir jos leidinių plitimas Lietuvoje. Prie lenininės „Iskros“ gabenimo prisidėjo ir lietuvių knygnešiai. Tai privertė siekti caro vyriausybę, kad būtų sulaukytas revoliucinės spaudos plitimas bei revoliucinio judėjimo kilimas. Caro vyriausybė ėmėsi ne tik policinių-karinių priemonių, bet ir ieškojo šiokių tokių kompromisų.

Lietuvių spaudos draudimo panaikinimo klausimas buvo sprendžiamas labai rimtai. 1897—1901 m., kaip pažymėjo autorius, tarp vietos administracijos pareigūnų išryškėjo dvi visiškai skirtingos nuomonės lietuvių spaudos klausimu. Vienos jų atstovai visiškai palaikė spaudos draudimą, o antrosios — siūlė spaudą tradiciniu raišniu legalizuoti. Abiejų nuomonių šalininkai buvo uolūs caro politikos rėmėjai, jų nuomonės skyrėsi tik dėl šios politikos realizavimo taktikos.

Skirtingų nuomonių lietuvių spaudos draudimo klausimu laikėsi ir vyriausybė. Dėl kai kurių aukštų caro valdžios pareigūnų nuomonių skirtumo buvo uždelstas šio klausimo sprendimas. Autorius vaizdžiai parodė, kad ir caras dėl lietuvių spaudos neturėjo aiškios nuomonės.

Svarų žodį dėl lietuvių spaudos draudimo panaikinimo tarė įžymūs Rusijos Mokslų Akademijos mokslininkai: akad. A. Grotas, prof. F. Fortunatovas, prof. akad. V. Jagičius ir kiti. Jie įrodinėjo būtinumą legalizuoti lietuvių spaudą. Po ilgų susirašinėjimų tarp caro valdžios pareigūnų ir Vidaus reikalų ministerijos 1904 m. balandžio mėn. Ministrų komitetas priėmė, o caras Nikolajus II patvirtino nutarimą „dėl lietuvių bei žemaičių rašto ir leisti šiuose leidiniuose vartoti be rusiškojo taip pat

ir lotyniškąjį arba kitokį raidyną“ (p. 309).

Autorius išnagrinėjo kai kurių lietuvių inteligentų vaidmenį, ruošiant spaudos legalizavimą. Sugretinus atsiminimus ir tuos, kurie išdėstyti dėl lietuvių spaudos klausimo sprendimo caro valdžios sferose, matyti, kad šie lietuvių inteligentai geriausiai atveju tebuvo caro pareigūnų bei valdininkų pagalbininkai (P. Mašiotas, A. Dubinskas, J. Ambraciejus).

Kai kurie kiti asmenys (M. Pauliukonis, P. Vileišis) susidarė klaidingą įspūdį apie savo lemiamą vaidmenį todėl, kad apie lietuvių spaudos legalizavimą jie pirmieji sužinojo iš caro ar ministrų. Dėl to autorius daro teisingą išvadą, kad „spaudos draudimo panaikinimą nulėmė visas kompleksas socialinių, kultūrinių bei politinių priežasčių, iš kurių svarbiausias — masinis lietuvių tautos pasipriešinimas carinei nacionalinio engimo politikai ir revoliucinės situacijos brandimas visoje Rusijos imperijoje“ (p. 321).

Autorius parodė, kaip spaudos legalizavimą priėmė lietuvių buržuazinė visuomenė. Iš pateiktos medžiagos matyti, kad konservatyvioji lietuvių inteligentija ir net dalis liberalinės inteligentijos liko patenkinta šiuo caro valdžios aktu, jai užteko cenzūruotos spaudos. Klerikalai ėmėsi iniciatyvos oficialiai padėkoti už spaudos leidimą carui ir Vilniaus generalgubernatoriui P. Sviatopolskiui-Mirskiui. Vilniuje, Kaune, Peterburge buvo organizuojamos „delegacijos“ įteikti padėką vyriausybei. Kairesnieji liberalinės krypties atstovai smerkė tokias padėkas.

Monografijoje atskirai nagrinėjamos socialdemokratų pažiūros į spaudos leidimo klausimą. Straipsniuose ir atsišaukimuose jie išdėstė savo taktiką spaudos legalizavimo klausimu, reiškę demokratinius reikalavimus. LSDP atsišaukimai smerkė pataikavimą caro val-

džiai. V. Kapsukas įrodinėjo, kad padėkos sumenkina liaudies kovos reikšmę. Kartu socialdemokratai aiškino, kad legalioji spauda paklius į cenzūros varžtus, todėl teks ir toliau revoliucinę spaudą leisti bei platinti slaptai. Tačiau socialdemokratai nesiekė sumenkinti spaudos legalizavimo, pabrėždami, kad tai yra žingsnis pirmyn lietuvių visuomeniniame kultūriniame gyvenime.

Išvadose autorius teisingai įrodo, kad lietuvių spaudos draudimas buvo neigiamas lietuvių tautos istorijoje reiškis-

nys, stabdęs krašto kultūros, ekonomikos, socialinių santykių raidą, stiprinęs nacionalinį uždaramą. Tačiau priešiniams spaudos draudimui išjudino plačiuosius lietuvių liaudies sluoksnius, ugdė jų anticarinį nusistatymą, pasitikėjimą nelegaliąja spauda apskritai (p. 330).

V. Merkio knyga įnešė svarbų indėlį į lietuvių tautos kultūros ir švietimo istorijos tyrinėjimą.

E. Griškūnaitė